

Kisantal Tamás

Az emlékezet és a felejtés helyei

KRONOSZ KIADÓ

A vészkorszak
ábrázolásmódjai
a magyar irodalomban
a háború utáni években

Kisantal Tamás

Az emlékezet és a felejtés helyei

KISANTAL TAMÁS

Az emlékezet és a felejtés helyei

A vészidők ábrázolásmódjai
a magyar irodalomban
a háború utáni években

Kronosz Kiadó

Pécs, 2020

Jelen elektronikus kiadvány a Kronosz Kiadó gondozásában
2020-ban megjelent nyomtatott kötet változatlan kiadása

pdf ISBN 978-615-6048-64-6

Olvasószerkesztő
BELLUS IBOLYA

A borító szappanokat eltemető egykori rabokat
ábrázoló kép felhasználásával készült,
a United States Holocaust Memorial Museum engedélyével.

A 205. oldalon található kép (*Imrédy Béla a népbíróság előtt
a Zeneakadémia nagytermében*) forrása:
Fortepan. Adományozó: Mészáros Judit. Képszám: 135311

© Kisantal Tamás
© Kronosz Könyvkiadó Kft.

Tartalom

Köszönetnyilvánítás	7
Előhang	9
I. Bevezetés. Miről beszélünk, amikor a holokausztirodalomról beszélünk?	15
A holokausztirodalom összehasonlíthatósága	17
Kertész Imre és a magyar holokausztirodalomtörténet-írás	26
A holokausztirodalom narratívái	32
Kiindulópontok és elemzési metódusok	37
II. Élményirodalom – és akiknek nem kell. A közelmúlt szenvedéseinek ábrázolása a háború utáni években	53
„...nem élményirodalom”. Egy meghatároz(hat)atlan műfaj viszontagságai	57
Irodalom és álirodalom, avagy műfaj és nézőpont kérdései	69
III. Egy könyv a vádlottak padján: Nyiszli Miklós művének fogadtatása	89
A bulvárregénytől a Marshall-tervig. Nyiszli művének 1947–1948-as recepciója	91
Appendix. Az „atomfasizmustól” a „bolhapiacig”	115
IV. „...borsón is lehet szépet álmodni”. A humor szerepe a korabeli múltábrázolásokban	117
„Magyarországon vagyunk, itt minden lehetséges”. Török Rezső: <i>Enyv és szappan</i>	117
Az auschwitzi gyors. Királyhegyi Pál: <i>Mindenki nem halt meg</i>	135
V. „A gyász is megváltozott...”. Áldozatok és vértanúk a korszak irodalmában	151
Mily dicső meghalni a honért, avagy mártírszerepek a kor diskurzusában	153
„Hős az, akit a hazája ölt meg?”, avagy az irodalmi mártírium lehetőségei	166

VI. Bűnösök, besúgók és tanúk. A felelősség kérdéseinek reprezentációi 1945 után	181
A német maszlag, avagy a hódító nép mítosza	183
„...patológias tömeggyilkos és elfuserált bohóc”. A magyar főbűnösök publikus ábrázolásai	199
„mi csak tanúk vagyunk, mi nem tehetünk róla”. Déry Tibor: <i>A tanúk</i>	221
„Ezek nem tudták, hogy mekkorát bűnöztek”. Soós Magda: <i>A besúgó</i>	237
VII. A láger „természetes”. Témák, műfajok és beszédmódok 1948 után	245
„Április négyről szóljon az ének...”	246
„Azok nem voltak érdekesek, azok csak zsidók voltak”. Lágerszövegek az 1950-es évek második felében	266
VIII. Reflexív utóhang	285
Válogatott bibliográfia a háborút követő első három év műveiből	293
Felhasznált irodalom	295
Névmutató	307
Summary	313

Köszönetnyilvánítás

E könyv munkálatait a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében kezdtem el 2014 és 2016 között. Az akkor leadott kéziratot azóta átdolgoztam, bizonyos részeket kibővítettem, máshol erőteljesen meghúztam. Kutatásaimban és e könyv megszületésében nagy segítséget nyújtottak barátaim, kollégáim, rengeteg köszönettel tartozom tanácsaikért, kritikáikért, támogatásukért. Nagyon köszönöm az MTA Irodalomtudományi Intézet Irodalomelméleti Osztályának, hogy annak idején meghívtak, értő és kritikus olvasói voltak az első fejezeteknek. Köszönöm Bezeckzy Gábornak, Hajdu Péternek, Kálmán C. Györgynek, Szolláth Dávidnak és Z. Varga Zoltánnak ezt a termékeny vitát. Még egy résztvevő volt, Jeney Éva, aki sajnós azóta távozott közülünk, így már nem olvashatja e köszönetnyilvánítást...

Szintén köszönettel tartozom a PTE Modern Irodalomtörténeti Tanszékén az összes kollégámnak, hallgatómnak. És most következzenek azon kollégáim, barátaim, mestereim felsorolása, akiknek külön hálás vagyok (természetesen a lista hiányos, sokkal többen hatottak rám így vagy úgy, mint akiket említeni fogok): Bódi Lóránt, Bogdanov Edit, Böhm Gábor, Deák Ágnes, Gyáni Gábor, Havasréti József, Milbacher Róbert, P. Müller Péter, Rostás Péter, Scheibner Tamás, Szűcs Teri, Takáts József, Thomka Beáta, Vilmos Eszter, Zombory Máté. Külön köszönöm a Kronosz Könyviadó vezetőjének, Erőss Zsoltnak a könyv elkészítésében nyújtott minden segítségét és támogatást.

Előhang

Emberek állnak egy gödör előtt. Viszonylag jól öltözött, középkorú vagy idősebb férfiak, zakóban, néhányuk még nyakkendőt is hord, kettőnél kapa van, bizonyára ők ásták az árokszerű mélyedést. Szinte mindannyian a kamerába néznek, csak egyikük mered a gödörre, egy másik pedig valahova oldalra bámul, mintha kerülné a kontaktust. Furcsa kép, idegen és valahogy nyugtalanító. Nehéz elképzelni, mi történhet a felvételen, miért állják körbe azt a gödröt, mi lehet benne olyan fontos.

Az eredeti fotóhoz egy jiddis nyelvű képaláírás is tartozik, amely tájékoztat a felvétel születéséről és tartalmáról. „Mártírjaink maradványainak temetése – néhány doboznyi RIF-szappan” – olvashatjuk. A szöveg csak növeli a zavart. Különös temetés ez, sok mindent bele lehet olvasni a képbe. Miért vannak a férfiak kalapban vagy sapkában egy temetésen? Nem annyira a gyász, inkább valamiféle bizonytalanság látszik az arcukon. Van, aki hátrateszi a kezét, mások a kapájukat szorongatják, de olyan is akad, a kamerához legközelebb álló férfi, aki zsebre tett kézzel áll, de valahogy olyan furcsán tartja a kezét, mintha nem tudná, mit kell ilyenkor csinálni. De, persze, lehet, hogy az egészten én látom bele, mert csak félinformációim vannak, alig tudok valamit a kép szereplőiről. A fotóhoz csatolt tájékoztatás alapján valamikor 1949 és 1951 között készülhetett, még hozzá Ausztriában, a halleini menekülttáborban. Hivatalosan DP-táboroknak nevezték ezeket a létesítményeket (a „displaced person” kifejezés alapján), amelyeket a háború után hoztak létre, és javarészt egykori táborlakók, üldözöttek, menekültek számára szolgáltak átmeneti szálláshelyül. A képhez csatolt információ szerint a felvétel eredetileg Eva Ganz tulajdonában volt, aki Weiss Éva néven született 1939-ben. A kislány és családja a következő években az akkoriban „természetes” viszontagságokon ment keresztül: édesapjának munkaszolgálatba kellett mennie, a kislányt 1944-ben Csornára vitték nagyszüleihez, aztán nem sokkal a csornai zsidók deportálása előtt egy keresztény nő segítségével visszakerült Budapestre (nagyszülei koncentrációs táborban végezték). Hamis papírokkal, pincékben bujkálva végül túlélte a háborút – nem mindannyian; az apa 1945 áprilisában, a mauthauseni halálmenet során veszítette életét. Éva édesanyja újra férjhez ment, majd 1949-ben mindannyian emigráltak, így kerültek Halleinbe, ahol a mostoha-

apa, Eliezer Freedman vezető tisztséget kapott. A család 1951-ben utazott tovább Kanadába, majd Éva New Yorkban telepedett le és ment férjhez.¹

Tucatnyi fénykép maradt fenn Eva Ganz tulajdonában a korszakból, a családi fotókon kívül számos a halleini DP-tábor mindennapjait ábrázolja: csoportképeken nők, karjukban gyermekeikkel, férfiak egy kárpitosműhelyben, fiúk és lányok ki-rándulnak a közeli sóbányába, a táborlakók Izrael függetlenné válását ünneplik.² És ott van köztük a fenti fotó is, a szappantemetés. Nem tudjuk pontosan, kik szerepelnek rajta, de persze a rítus tétjét és a hozzá kapcsolódó legendáriumot ismerjük: már a háború alatt terjedt el az a pletyka, hogy a nácik szappant főznek az áldozataik zsírából. 1945 után ez még közismertebb lett, ráadásul a németek által tömegesen forgalmazott szappanokon volt egy különös felirat („RIF”), amely alátámasztani látszott e történetet. Sokan ugyanis arra gyanakodtak, hogy a mozaikszó feloldása annyit tesz: „Reines Juden-Fett”, azaz „tisztá zsidó zsír”. Ma már tudjuk, hogy ez nem igaz, a RIF a „Reichsstelle für Industrielle Fettversorgung” („Birodalmi Zsírelosztó Központ”) rövidítése volt, és habár a náci időszakban zajlottak ilyen irányú kísérletek, még hozzá a Danzigi Anatómiai Intézetben, az áldozatokból való ipari méretű szappanfőzés csak legenda. Az akkori emberek azonban ezt nem tudták, és a háborút követő években sokszor előfordult, hogy a túlélő áldozatok összegyűjtötték és eltemették ezeket a szappanokat. A magyar sajtó is tudósított ilyen esetekről, 1946 januárjában például Brassóban került sor szappantemetési szertartásra,³ néhány hónappal később pedig Budapesten foglaltak le RIF-szappanokat, hogy kegyelettel helyezték őket örök nyugalomra.⁴ Az országban több helyen találunk ilyen „szappansírokat”, például Óbudán vagy a pécsi izraelita temetőben is. Sőt, a szappantemetés szokása nemcsak az európai országokban, hanem az egész világon elterjedt, többek között Izraelben, Kanadában, az Egyesült Államokban, Kubában, Brazíliában és Ausztráliában is fennmaradtak efféle síremlékek.⁵

Habár a háború utáni években általánosan elterjedt az ipari méretű szappanfőzés története, még a nürnbergi perben is szerepelt, később többen is megcáfolták, ám

¹ Az információk a kép jelenlegi tulajdonosa, a washingtoni United States Holocaust Memorial Museum weboldaláról származnak: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1168095> (letöltve: 2020. június 8).

² Vö. https://collections.ushmm.org/search/?utf8=%E2%9C%93&q=%22eva+ganz%22&search_field=all_fields (letöltve: 2020. június 8).

³ Verebély Sándor: Meggyilkoltak testéből főzött szappant temettek Brassóban. *Kis Újság*, 1946. január 23., 2.

⁴ Petrovics Béla: „Zsidószappan” került forgalomba a fővárosban. *Világ*, 1946. március 10., 5.

⁵ Erről bővebben lásd: Neander, Joachim: „Symbolically Burying the Six Million”: Post-War Soap Burial in Romania, Bulgaria, and Brazil. *Human Remains & Violence*, 2016/1, 23–40.

ma is fennmaradt a közvélekedésben. Jellemző módon a holokauszttagadók egyik vesszőparipája lett, mondván, ha egy ilyen közkeletű történetről kiderült, hogy csak legenda, ez (legalábbis szerintük) bizonyítaná az egész eseménysor kitalált voltát. A szappanlegenda és a temetési szertartások ténye nyilván nem ezt bizonyítja, hanem valami egészen mást. Az esemény elképzelhetetlen horderejét. Azt, hogy milyen keveset tudtak a háború alatt és után, mennyi különös történet keletkezhetett, milyen sokféleképpen próbáltak az emberek képet alkotni az elmúlt esztendő rémségeiről. Hogy a náci tömegyilkosság szörnyűségét, az egész folyamat ipari, gyár-szerű mechanizmusát látva szinte bármit el lehetett képzelni. A hiányt, a gyászt, az emlékezés helyeinek hiányát. Hiszen emberek milliói végeztek tömegsírban vagy váltak füstté és hamuvá, hamvaikat beleszórták a Visztulába, hogy a hozzátartozóknak még esélye se legyen megtalálni bármit, ami maradt belőlük.

A szappantemetésnek lehetett vallási funkciója is, szolgálhatott a halottak iránti kegyelet zsidó törvényének megtartásáról. Olykor szélesebb perspektívájú eseménnyé alakították, közvetíthetett cionista üzenetet, vagy az adott új demokratikus ország ezzel is a múlttal való leszámolásnak, az elkövetők megbüntetésének a fontosságát hangsúlyozhatta.⁶ Gyakran helyeződött a megmaradt közösség identitását fenntartó mártírdiskurzusba, egyszerre kifejezve a veszteség nagyságát, valamint a halottak vértanúságának méltóságát. Ez figyelhető meg a pécsi és az óbudai temetéseknél is, az előbbinél például a szappansír egészen közel helyezkedik el a mártíremlékműhöz, az óbudai sír magyar feliratán pedig az alábbi szöveg olvasható: „Mártírjaink tetemeiből 1944-ben vegyszert készített az embertelenség. Ilyen meggyalázott hamvakat tettünk itt el egy megszentelt Tóra-tekerccsel együtt. Isten küldjön gyógyulást szívünknek, gyógyítsa meg az emberiség lelkét békével”.⁷

Ez a könyv sokféle dologról szeretne szólni. Elsősorban persze arról, hogy a háborút követő nagyjából másfél évtizedben miként ábrázolták azt az eseményegyüttest, amelyet manapság holokausztnak hívunk. Megpróbálja bemutatni azokat az egészen különböző megszólalásmódokat, vagy legalábbis közülük néhányat, amelyekkel e korszakok emberei találkozhattak. Le kíván számolni egy közkeletű vélekedéssel, amely szerint a háborút követő években a témát általános hallgatás övezte, csak évtizedekkel később jelentek meg fontos tanúságtételek, irodalmi alkotások, ám ezek érdemi és értő olvasatára is sokáig kellett várni. Persze, paradox módon, az előbbi mondat vége még igaznak is tekinthető, ám mégis fél-

⁶ Vö. a romániai temetések politika aspektusával kapcsolatban: Neander: I. m. 30–31.

⁷ Idézi: Bányai Viktória – Komoróczy Szonja Ráhel: A vészkorszak zsidó áldozataira való emlékezés: a korai emlékművek héber terminológiája, 1945–1949. In: *Ünnep és felejtés. Emlékezet, identitás, politika*. Szerk. Filep Tamás Gusztáv. Pesti Kalligram, Budapest, 2018, 118–142. (itt: 121.).

reértés, amennyiben összemossa és összekeveri a holokausztról szóló műveket a modern holokausztemlékezettel. Vagyis e könyv megpróbál néhány olyan műről, művészeti és emlékezetpolitikai jelenségről beszélni, amelyek manapság már szinte láthatatlanok, sorsuk az enyészet és a feledés lett.

Emellett a könyv legfőbb témája a hiány. Az a hiány, amely sokféleképp jelenik meg a vizsgált korszakban, sokfajta módon tematizálódik a bemutatandó szövegekben és recepciójukban. Az egykor itt élt, aztán a háborúban meghalt, elhurcolt, koncentrációs táborba vetett és ott meggyilkolt emberek hiánya. A hazatérő és lakásukat, vagyonukat, korábbi életüket visszacapni kívánó állampolgárokban továbbélő hiány. Az emlékiratírók, a tanúságtevők, a szenvedéseiket megmutatni akarók és az olvasóközönség közötti kapcsolat hiánya, az érdemi befogadás elmaradása, a művek gyors szenzációjának és még gyorsabb feledésbe merülésének különös jelensége. Az emlékezés hiánya, az, hogy mennyiféle dologról beszéltek, amikor a vézskorszakról és a manapság holokausztnak nevezett eseményekről volt szó – e beszédmódokban azonban valahogy mindig ott volt és van a hiány, a halottakra, a túlélőkre való csonka emlékezés. És persze a szöveg a mostani olvasó idegenségről is szól, arról, amit e műveket olvasva folyamatosan éreztem: idegenek már, legtöbbször csak a maga korában arathatott némi sikert, aztán eltűntek, és leporolhatjuk ugyan őket, rámutathatunk emlékezés- vagy akár irodalomtörténeti funkciójukra, de már akkor is csak egy elmúlt kor darabjai maradnak, mai szemmel, a mostani holokausztkánonunk és szemléletmódunk felől legtöbbször nem tudunk mit kezdeni velük. Ami persze sokszor így van jól, hiszen olyan művekről is jócskán lesz szó, amelyeket jobb is, hogy elfeledtünk, hiszen inkább ideológiák szócsövei voltak, és sokkal inkább a keletkezésük koráról, az akkor uralkodó eszmék múltkonceptiójáról szólnak, mint magáról a múltrol.

Sokféleképp lehet a könyv témájára vonatkoztatni a címlapon szereplő szappantemetést. Néhányan megpróbálják megadni a végtisztességet halott embertársaiknak, vagyis annak, ami, legalábbis ők azt hiszik, maradt belőlük. Egy használati tárgy. Talán éppen ez a zavar látszik a férfiak arcán, és az a botrány, hogy ennek nem így kellett volna, nem így kellene lennie. A pusztulásnak sem, a temetésnek sem, a megemlékezésnek sem. Persze mi már tudjuk, amit ők nem: a szappanok sohasem voltak emberek, a rítus számunkra már nem a halottakra emlékezik, hanem a halottakról való emlékezetet jelképezi. Mégsem jelentőség nélküli, megpróbálhatjuk elképzelni, milyen érzés lehetett ezeket a szappanokat kézbe vennie egy túlélőnek, aki azt hitte, valamelyik szerettének, hozzátartozójának – vagy egyáltalán, valakinek, aki nem volt olyan szerencsés, mint ő – az egyetlen földi maradványát tartja a tenyerében. Nevezhetik őket mártíroknak, különféle célokra

használhatják fel halálukat és a tárgyat, amely belőlük készült (vagyis, mi tudjuk, valójában nem készült), akkor sem hozhatók vissza, és amikor emlékeznek rájuk, sokszor akkor sem *rájuk*, az egyes áldozatokra, az emberekre emlékeznek, hanem *általuk*, *rajtuk keresztül* láttatnak valamit a múltból – nem őket, hanem valamit, ami a most, a jelen szempontjából fontos.

A szappansírokat is elfeledték, manapság már sokszor az útikönyvekből is kikerültek, hiszen nem valódiak, a RIF-szappanok sohasem voltak emberek. Szerencsére, tegyük hozzá. Legalább ez nem történt meg. A szappanokat valószínűleg elmosta az eső, ha kiásnánk a sírokat, már nem lenne ott semmi. Nem lettek emlékezhelyek, sőt valójában a felejtés helyei lettek. Már csak azért sem illik beszélni róluk, mert a holokauszttagadók felhasználják a legendát, hogy rajta keresztül harsogják a saját torz világnézetüket.

Mégis sokat jelentenek, talán a szappantemetés az egyik legfájdalmasabb holokausztkép. Emlékezés valakikre, akiknek nincs neve, nincs arca, nem tudni kik voltak, hogyan éltek, pontosan hogy haltak meg. Valakikre, akiből csak ennyi maradt: egy darab szappan, amihez még csak közük sincs, de mégis el kell temetni, meg kell adni a végtisztességet, még akkor is, ha ez nem az, ami.

Névmutató

- Aczél Ágnes 43
Aczél György 43
Aczél Tamás 249
Adorno, Theodor W. 22, 35
Ady Endre 57, 151, 177, 260
Agárdi Ferenc 189, 190
Alexander Teréz 106
Alexander, Jeffrey C. 46
Alfonzó (Markos József) 144
Alphen, Ernst van 168, 169
Améry, Jean 18, 252
Amis, Martin 20, 28
Andics Erzsébet 205
Ankersmit, Frank 29
Antal István 200, 201
Anthelme, Robert 22
Arany János 156, 260
Arendt, Hannah 101, 203, 219, 288
- Bacsó Béla 167
Bahtyin, Mihail 121, 258
Bajcsy-Zsilinszky Endre 159, 160, 172, 174, 175, 188
Baky László 209, 210
Balázs Erzsébet 97
Bálint György 172
Balla Ödön 208
Balogh László Levente 153, 191
Bánó Endre 77
Barabás Tibor 59–61
Bárdos László 51, 266, 267, 272, 273, 291
Bárdos Pál 35
Bárdossy László 202, 203, 209
- Basch Ferenc 201
Basil, Otto 184
Bécsy Tamás 226, 227, 232, 238, 239
Beér János 206
Békeffi László 49, 130, 144
Benedek Marcell 58
Benigni, Roberto 28, 29, 48, 118
Benjamin, Walter 73, 232
Beöthy Zsolt 162
Beregfy Károly 201, 207–209
Bethlen Gábor 188
Bethlen István 206
Betlen Oszkár 51, 113, 114, 115, 274–277, 279, 280, 282, 285, 286, 291
Bettelheim, Bruno 90
Bevilacqua Borsodi Géza 190, 196
Bibó István 44, 45, 51, 242
Binet, Laurent 20
Blanchot, Maurice 22
Bocskai István 188
Bóka László 49, 57, 152, 166, 170–174, 176, 178–180
Bori Erzsébet 44, 45
Borowski, Tadeusz 18, 23, 24, 28, 41, 118, 283, 287
Borsody István 235
Borzenko, Szergej 275
Bosnyák Zoltán 119
Böhm Gábor 7, 29
Braun Róbert 27
Brecht, Bertold 224, 230, 232
Buchinger Manó 55, 68, 276
Buócz Béla 201

- Caruth, Cathy 46
 Celan, Paul 18, 19
 Cesarani, David 40, 41
 Chaplin, Charlie 139, 147, 149
 Chartier, Roger 77
 Churchill, Winston 94, 124
 Clark, Katherine 257, 258
 Czibor János 61, 63, 69, 76, 248
- Csécsy Imre 186, 187, 189
 Csehi Gyula 89
 Csizmadia Tibor 231
- Dálnoki Miklós Béla 151, 159
 Dante, Alighieri 104, 251
 Darvas Iván 136
 Darvas József 34, 54, 61, 63, 76, 84, 85,
 105, 166, 206, 236, 240, 249
 Darvas Szilárd 109, 112, 211
 Deák István 204
 Demienko, Helen (Dale, Helen) 19
 Déry Tibor 34, 50, 54, 76, 121, 183, 221–
 223, 226–229, 231–238, 249, 253, 290
 Des Pres, Terrence 22, 118
 Devecseri Gábor 196, 197
 Diamant, Naomi 288
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 104,
 175
 Dózsa György 171
- Eaglestone, Robert 21–23
 Egyed Zoltán 167
 Ehrenburg, Ilja 195, 196
 Eichmann, Adolf 115, 287, 288
 Ember Mária 28, 29, 35, 44, 286
 Endre László 209, 210
 Eppinger, Hans 102
 Erasmus, Rotterdami 218
 Erdélyi József 152
- Fábíán Béla 70
 Fábri Zoltán 43, 288
- Farmer, Lindsay 202
 Fedor Ágnes 34, 77
 Fejes Endre 42, 289
 Felman, Shoshana 22
 Ferenc József 156
 Fleischmann Erzsébet 97
 Fodor József 58
 Foer, Jonathan Safran 20
 Fóthy János 48, 54, 118, 147, 192, 193, 221
 Földes Anna 32–39, 42, 55, 222, 231
 Frank László 214
 Frank, Anne 17, 18, 24, 39,
 Fürst Sándor 160
- Gábor Andor 210
 Gábor Miklós 255
 Ganz Eva (Weiss Éva) 9
 Garamszeghy Sándor 70
 Gáspár László 48, 184, 185, 188
 Gáspárné Dávid Margit 34
 G. Dénes György 290
 Gelléri Andor Endre 172
 Gelsei-Bíró Zoltán 70
 Gera György 40
 Gergely Sándor 281, 282
 Gerő Ernő 206
 Geyer Artúr 48, 53
 Goethe, Johann Wolfgang 261
 Gömbös Gyula 186, 206
 Göring, Hermann 94, 217, 219
 Götz, Olmo 154, 159
 Grosszman, Vasziliij 64–66, 68
- Gyarmati György 191, 196
 Gyenes István 54, 121, 193, 194, 221, 228,
 253
 Gyertyán Ervin 35
 György Péter 40, 42, 43, 45, 68, 207, 237
 Győri Szabó Róbert 44
- Habe, Hans (Békessy János) 21
 Halász Gábor 172

- Halász Miklós 70
 Harris, Robert 185
 Harsányi Zsolt 15
 Hašek, Jaroslav 71
 Havasréti József 172
 Hegedűs Géza 51, 259, 261, 262, 264, 266, 291
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 247
 Heimler, Eugene (Heimler Jenő) 21
 Heller Ágnes 35
 Herczeg Ferenc 58, 147, 157
 Herzog, Rudolph 130
 Hevesi Sándor 172
 Heyman Éva 21
 Hídvéghy Ferenc 110
 Hirsch, Marianne 20, 23
 Hitler, Adolf 42, 68, 91–94, 110, 123, 127–130, 133, 134, 137, 167, 184–190, 209, 212, 219, 232, 261, 263, 279
 Hochhuth, Rolf 19, 288
 Hóman Bálint 252
 Homérosz 75
 Horthy Miklós 85, 129
 Horthy Miklósné 129, 205, 206–208
 Horváth Béla 196–198
 Höss, Rudolf 274
 Hubay Kálmán 124, 201
 Hungerford, Amy 22
- Ignác Rózsa 75
 Illés Béla 34, 53, 194, 195, 249, 272
 Illés Endre 34
 Imre Andor 90
 Imrédy Béla 50, 94, 128, 202, 203, 205, 209, 212–214, 219
 István (vértanú) 155
 Izsáky Margit 34, 54, 78, 159, 164, 216, 253
- Jackson, Robert H. 217
 Jancsó Miklós 43
 Jankó Péter 203, 214
- Janus Pannonius 16
 Jaurès, Jean 162
 Jefimov, Borisz 219
 Jensen, Michael 155
 Jézus 154, 155, 157
 Jókai Mór 260
 József Attila 177
 Julesz Miklós 34
- Kaján Tibor 146
 Kállay Miklós 206
 Kálmán C. György 30, 31, 32, 38
 Kálmán Jenő 70
 Kalmár Tibor 135, 136
 Kant, Immanuel 262
 Kaplan, E. Ann 22
 Karácsony Benő 172
 Kardos G. György 35
 Kardos György 34
 Karinthy Ferenc 43, 51, 53, 121, 249, 251–254, 258, 266, 291
 Karinthy Frigyes 147
 Karsai László 125, 199
 Kassák Lajos 34, 48, 58
 Kaul, Friedrich K. 287
 Kazal László 135
 Keleti Márton 43
 Kellér Dezső 49, 135, 144, 226
 Kemény Gábor 190, 219
 Keresztury Dezső 49, 153, 172, 175, 179, 180
 Kertész Imre 17, 20, 21, 24–33, 36, 37, 45, 47, 90, 118, 140, 143, 283, 285, 286, 287, 289, 290
 Keszi Imre 30, 42
 Király Dezső 85, 209, 210, 214
 Királyhegyi Pál 48, 49, 64, 78, 79, 118, 129, 135–140, 142–144, 146, 147, 149, 289, 290
 Kiss Jenő 160
 Klausner, Friedrich 167
 Klein, Fritz 98, 99, 192

- Kohler, Pauline 92
 Komlós Aladár 71, 163–166
 Konrád György 32
 Koselleck, Reinhart 157, 171, 179
 Kosinski, Jerzy 18, 19
 Kossuth Lajos 156, 188
 Kosztolányi Dezső 71
 Kott, J. 167
 Kovács Éva 43, 44
 Kovács Kristóf 210
 Kölcsey Ferenc 131
 Kraus, Ota 274
 Krebs Eta 105
 Kuhn, Thomas 286
 Kulka, Erich 274
 Kuncz Aladár 70
- LaCapra, Dominick 23
 Laczó Ferenc 55
 Lada, Josef 146
 Langer, Lawrence 22
 Latinovits Zoltán 136
 Laub, Dori 22
 Lengyel Imre Zsolt 39
 Lengyel Olga 98
 Lévai Jenő 54, 125, 159
 Levi, Primo 17–19, 23, 24, 143, 251,
 252
 Libera, Zbigniew 29
 Lotz Károly 155
 Lubitsch, Ernst 149
 Lukács György 147
 Lutz Gizella 214, 216
 Lyka Károly 58
- Maár Gyula 49, 136
 Madarász Viktor 155, 156
 Márai Sándor 181, 182
 Máriássy Félix 43, 255
 Markovits Rodion 70, 71, 73, 75, 79, 80
 Marosán György 205
 Martinovics Ignác 190, 191
- Matteotti, Giacomo 162
 Méliusz József 115
 Mengele, Josef 93–103, 106, 107–112, 114–
 116, 141, 192, 275, 288
 Menyhért Anna 29
 Merle, Robert 274
 Mezei András 35
 Milbacher Róbert 132, 156, 179
 Millok Sándor 55, 63, 65, 66, 68, 86, 242,
 243, 276
 Moldova György 42
 Mónus Illés 160
 Móricz Zsigmond 71
 Moszcinszki, J. 167
 Mózes 163, 271
 Munk Tivadar 167
 Munka Artúr 70
 Mussolini, Benito 109–111
 Müller Károly 159
 Müller Pál 119
- Nádai István 89
 Nagy Endre 130
 Nagy Lajos 34, 54, 190, 221, 249
 Nagy Vince 214
 Napóleon, Bonaparte 72
 Németh László 126
 Nora, Pierre 180, 290
 Nóti Károly 135
- Nyiszli Miklós 21, 24, 34, 47, 55, 87, 89–
 116, 148, 274, 275, 291
- Olszewski, Krystyn 41
 Orbán Katalin 24
 Ortutay Gyula 177, 178
 Osvát Tibor 70, 71
 Ottlik Géza 42
 Ottó, I. 189, 190
- Örkény István 167, 226, 261, 262
 Örley István 172

- Páger Antal 288
 Palotai Boris 99–101, 107
 Pándi Pál 247–250
 Pap Károly 171, 172, 222
 Parragi György 51, 55, 79, 83, 84, 85, 105,
 124, 166, 216, 220, 236, 274
 Pauer Gyula 255
 Péter Gábor 200, 274
 Péter, I. (Nagy) 195
 Petőfi Sándor 152, 155, 156, 159, 177, 188,
 191, 260
 Pilinszky János 33, 35, 37
 Plath, Sylvia 18
 Puzsina, Martina 97
- Radnóti Miklós 17, 21, 25, 26, 51, 53, 164,
 165, 172, 176, 177–179, 196
 Ráhel 163, 164
 Rákóczi Ferenc 188, 195
 Rauschning, Hermann 94
 Rejtő Jenő (P. Howard) 74, 119, 142, 147
 Remarque, Erich Maria 70, 71, 73, 75, 80
 Renn, Ludwig 71
 Rónay György 196, 287
 Roskies, David G. 288
 Roosevelt, Franklin D. 124
 Rosenfeld, Alvin H. 18, 19, 22
 Rosenfeld, Gavriel D. 184
 Rosenthal, Horst 149
 Rossa Ernő 250
 Roth, Philip 185
 Rothberg, Michael 22, 23
 Rulikowski, Konrad Kazimierz 272
 Ruttkai Éva 136
- Sachs, Nelly 18
 Ságvári Endre 160
 Saint-Exupéry, Antoine de 75
 Salamon Béla 135
 Sallai Imre 160
 Sándor Iván 35
 Sándor Kálmán 251, 252, 270
- Sánta Ferenc 42, 289
 Sárkány Oszkár 171, 172
 Sárközi György 160, 171, 172
 Sartre, Jean-Paul 24, 90
 Sas László 167
 Sásdi Sándor 39, 81
 Scheibner Tamás 30, 32, 63, 76
 Schiling, Klaus 102
 Sebald, W. G. 20
 Sebők Imre 78, 136, 145
 Semprún, Jorge 18, 24, 28, 140, 285–287
 Shakespeare, William 163, 164, 260
 Shirer, William L. 128
 Sica, Vittorio de 119
 Siedlecki, Janus Nel 41
 Sík Csaba 179
 Siklós Olga 222–224, 231, 238
 Sinclair, Upton 119
 Sinkó Katalin 155
 Snyder, Timothy 41
 Somlyó György 32, 35
 Somogyi Béla 162, 167
 Soós Magda 50, 51, 183, 237–241, 291
 Sós Endre 51, 79, 81–83, 137, 161–163,
 166, 171, 173, 258, 267
 Spiegelmann, Art 20
 Sproncz József 67
 Steiner, George 22
 Stella Adorján 109
 Stern Samu 125
 Styron, William 19
 Supka Géza 99, 112
 Surányi Miklós 71–73
 Swift, Jonathan 112
- Sz. Palkó Vilma 68, 78, 97, 123
 Szabó Ágnes 282
 Szabó Dezső 50, 172, 173, 175
 Szabó István (filmrendező) 43
 Szabó István (újságíró) 201
 Szabó Magda 42
 Szabó Miklós 157

- Szabó Pál 249
 Szálasi Ferenc 50, 110, 160, 186, 201-204,
 206-210, 214-220, 226, 288
 Száraz György 286
 Székely Magda 35
 Szenes Hanna 21, 290
 Szenes Iván 290
 Szép Ernő 17, 24, 30, 31, 34, 51, 54, 147,
 249
 Szerb Antal 172, 173
 Sziklay László 76
 Szilágyi Zsófia 42
 Szirák Péter 25, 28, 29, 44, 286
 Szomory Dezső 172
 Sztójay Döme 206
 Szűts László 78

 Tabéry Ivánné Edelmán Hédi 103, 104,
 106, 107
 Tabi László 49, 144, 167
 Tarján Tamás 231
 Tersánszky Józsi Jenő 54, 147, 148
 Thurzó Gábor 69, 70
 Tibor Szabó Zoltán 55
 Tillion, Germaine 149
 Tisza István 158
 Togay, Can 255
 Tolnai Gábor 176, 177
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 72
 Tóth Judit 35
 Török Rezső 48, 49, 117-135, 143, 147,
 192, 221, 289, 290
 Trencsényi-Waldapfel Imre 176

 Ungvári Tamás 222

 Vajda Júlia 43, 44
 Vajda Zoltán József 34, 54, 65
 Vári György 29, 31, 176, 286
 Vas István 196
 Vas Zoltán 159
 Veres Péter 197
 Vörösmarty Mihály 151, 256, 260

 Waldmann Zsigmond 98
 Walls, Spencer (Havas Zsigmond) 91-93,
 99, 108
 Weiss Éva lásd Ganz, Eva
 Weiss, Peter 19
 White, Hayden 27, 29
 Whitehead, Anne 22
 Wiesel, Elie 17-19, 21, 23-25, 56, 140, 141,
 143
 Wind, Eddy de 96
 Wilkomirski, Binjamin (Dössekker, Bru-
 no) 19

 Young, James 22

 Z. Varga Zoltán 38, 55, 254, 258
 Zalka Máté 50, 172, 173
 Zelk Zoltán 53
 Zola, Émile 104
 Zombory Máté 55, 159
 Zweig, Arnold 80

 Zsadányi Oszkár 67
 Zsolt Béla 21, 30, 31, 34, 51, 54, 93, 166,
 186, 197

Summary

This book aims to examine some ways of representing the atrocities of the war and the Holocaust in Hungary from 1945 to the end of the 1950s. Concerning the representation of the Holocaust in this country, it is a broadly accepted assumption that there was a public silence for a long period after the war on the subject of the genocide of the Jews. The historical narrative on the literature of the Holocaust identifies the 1970s as the starting point of the changing interpretations and representational attitudes when the first significant and groundbreaking works were published such as the masterpiece of Imre Kertész, *Sorstalanság* (*Fatelessness*, 1975), which won the Nobel Prize in 2002. However, looking over the books printed immediately after the war, the one-sidedness of this narrative becomes obvious, and one can observe that this situation resembles the Western phenomenon identified by the British historian, David Cesarani. Studying the reception of the Holocaust in England, Cesarani uncovered similar assumptions about collective silence after the war, and the subsequent construed narrative of social amnesia, which he called the 'myth of silence'. This myth was prevalent in Hungary as well and is still commonly accepted nowadays, but the reality is quite different. Books published about the Holocaust, encompassing memoirs written mostly by amateur writers, survivors of the concentration camps and forced labor services, nonfictional accounts by journalists, and a few novels or dramas, were very popular in the first two or three years after the war, but they quickly fell into oblivion. The quantity of these publications was stunningly evidenced and documented in a similarly forgotten bibliographical work published in the late 1950s, which recorded more than 200 texts published between 1945 and 1948 with less than 40 works from 1949 to 1958.

Speaking about 'Holocaust literature' in connection with this early period means to apply some terms and preconceptions, which were formed later, mostly by the so-called 'Holocaust discourse' of the 1970s and the 1980s. Studies on the Hungarian Holocaust literature mostly have been written since the late 1990s. Consequently, these approaches examined this topic from the perspective of this very discourse analyzing Hungarian works by using the terminology, the

aesthetic, moral, and ideological implications, and the transnational canon of it. Moreover, poetic and aesthetic attitudes to the Hungarian Holocaust literature were based typically on Imre Kertész's *Sorstalanság* because his novel was regarded not just as a literary masterpiece but as one of the most authentic representations of the Holocaust (in the aesthetic sense of the term). Thus, interpretations of earlier works usually understood them either as counterexamples of the *Sorstalanság* or significant but aesthetically and ideologically half-successful antecedents of it. These readings seem relevant from the viewpoint of Holocaust discourse but for a historically oriented study focusing on earlier texts, one needs a different approach examining these works in their own cultural, literal, and political contexts.

Consequently, this book studies the literature presenting the complex series of events that have been called nowadays as the 'Holocaust' from a contextual, historical point of view analyzing aesthetic, moral, and ideological preconceptions of the representation and its reception. The first enigmatic phenomenon of these works is connected to the above mentioned paradoxical tension between the popularity of and the quick forgetting of them. Thus, in the first chapters, I interpreted mostly not the works themselves but their critical reception. Skimming through this fragmented and diversified discourse one can see that most of the reviews were very critical and hostile from the beginning. With a close reading of these reviews analyzing some aesthetic and political preconceptions of this period one can understand this radical difference between economic success and typically negative critical reception of these works. Reviewers and journalists used a special term, called 'literature of experience' ('élményirodalom') or the 'novel of experience' ('élményregény'), labeling this genre including memoirs, autobiographical works, non-fictional and semi-fictional accounts on the recent past. It is not easy to give an exact definition of this concept because the critics rarely described it accurately. It was rather used as an umbrella term simultaneously comprising critical concepts, generic categories, and advertising labels.

The term, however, carried mainly a negative connotation in each of these discourses. The 'literature or novel of experience' referred to books that *were not* real (valuable) literature, but only second-rate works about the pasts of individuals and the sufferings of victims. Criticism of the 'literature of experience' can be grouped around several fundamental issues. First, separation from the 'genuine' works of literature signified that these books occupied a lower position in the literary field. They were accounts of the authors' sufferings and

as such, they had only personal therapeutic purposes. The critics emphasized that this function was acceptable at a personal level but that these works could not become 'true' literature due to the locality of the represented experiences. As a consequence of these personal and local characteristics, these works could not present or interpret the historical significance of the events the authors experienced because they mostly wanted to heal themselves. In other words, these works were not ranked as 'high' literature or historiography representing general aspects of life but were considered local genres similar to journalism or specific genres of war memoirs. Thus, these genres were labeled as lower categories by literary critics since they represented only partial events with the sole purpose of generating emotional responses from readers. This interpretation and judgment was closely connected to the contemporary critics' concept of literature emphasizing that the authentic works express not only personal attitudes and feelings or the sufferings of past but they have to represent general tendencies of a society's common history with reference to the future as well.

This critical view of the 'literature of experience' was spectacularly expressed in the reception of Miklós Nyiszli's memoir, *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitz-i krematóriumban* (1946; translated to English as *Auschwitz: A Doctor's Eyewitness Account* in 1960). It was published firstly in the author's private edition but became a real success one year later when a Hungarian tabloid newspaper, *Világ* republished it in a serialized form. Shortly some newspapers published very critical letters to the editors about Nyiszli and his work. The critics pointed out two interconnected problematic aspects of the memoir. The first touched upon the moral and political while the second on the representational attitudes of it. The moral charges were formulated on similar ground as we know from the works of Gideon Greif about the members of the Sonderkommando so Nyiszli was criticized because of helping Mengele and the Nazis. One reviewer called the author as 'Nyiszling' referring to the Norwegian politician Quisling and the act of collaboration criticizing his acts from a freshly developing leftist narrative of the recent past emphasized the role of the martyrs and the resistance. This kind of identity construction was incompatible with the representation of the camp life in Nyiszli's memoir where the attitudes of martyrdom, sinfulness, and victimhood ambiguously faded away.

These very approaches of martyrdom and victimhood became central to contemporary discourse about the recent past with explicit political overtones. There was a solid tension in the intellectual field between mainstream Hungarian writers and other public figures who had survived the war at home and people

who had come back after the experience of deportation and concentration camps. This tension became stronger due to the third group of former communist immigrants who had returned to Hungary from Moscow after the war and obtained increasing political power. Consequently, many intellectuals stressed that people who came back from the concentration camps tried to capitalize on their sufferings in the form of cultural or political capital or seeking actual financial gain. This trend manifested in various social spheres, and many articles reported the broad animosity of the community towards the formerly deported people, which sometimes resulted in serious atrocities against these individuals.

The difference between victims and martyrs was based on some attitudes towards past atrocities. According to the leftist interpretation of past sufferings, martyrdom could provide a type of identity construction that did not correspond with the passivity of the victims, but with resistance or moral and political awareness. Emphasizing martyrdom had a special stake in the Hungarian public life, especially on the left-wing side because the country aimed to split off radically from its Nazi past and build a new kind of identity, based on the construction of the narrative about the active resistance against the old regime. Consequently, martyrdom was one component of this newly construed identity because the martyr-figure could connect some progressive but formerly oppressed tendencies of the past to the present. Thus, according to the critics of Nyiszli and some other survivor authors of the period, genuine art has to be connected to the position of martyrdom, and therefore books about sufferings of the victims could only belong to the 'literature of experience'.

Two anthologies were published in this period to commemorate the martyrs of the Hungarian intellectuals: one dealt with mostly left-wing journalists, entitled *A toll mártírjai* (*Martyrs of the Pen*, 1945), and the other titled *Magyar mártír írók antológiája* (*Anthology of Hungarian Martyr Writers*, 1947) focused on writers and poets of that time. These anthologies explored the political function of martyrdom (especially the first anthology containing texts largely from anti-Nazi journalists who were deported for their journalistic activity), and the moral superiority of it.

Besides these politically and morally based controversies, one of the most surprising characteristics of the war literature and the memoirs was their pre-canonical feature. This means that it is hard to apply some ethical and aesthetic rules of the later canonized Holocaust discourse to these early texts. For example, moral and ethical standards of the Holocaust representations, as some significant theorists described, claimed a tragic and dignified tone. This perspective challenged

the moral validity of a humorous or satirical representation. However, this debate about the ethical possibility of humorous Holocaust representations only took off in the 1990s after the success of Roberto Benigni's film *Life is Beautiful*. Yet, some postwar Hungarian novels and memoirs, such as the biographical work of Pál Királyhegyi *Mindenki nem halt meg* (*Not Everybody Did Die*, 1947), the memoir of János Fóthy, *Horthylyiget* (*Horthy Park*, 1945), or some comic sketches of László Tabi represented past events in a satirical manner. The most spectacular example was a novel *Enyv és szappan* (*Glue and Soap*, 1945) by a noted Hungarian bestseller writer Rezső Török, which recounted the siege of Budapest and the persecution of the Jews in the tone and with the narrative structure of popular romantic comedies of the age. By the interpretations of the works of Királyhegyi and Török, I pointed out not only some possible directions of contemporary representational strategies seem radically different from the patterns of later, canonized works. Moreover, these analyses can unfold a forgotten pathway of postwar literature humorously presenting some recent past events. Besides the above-mentioned authors, who were prominent figures of Hungarian cabaret and vaudeville culture, the satirical journal of the Hungarian communist party, *Ludas Matyi* published some jokes and caricatures with a mocking attitude that seems to be odd and blasphemy from our perspective.

This postwar discourse about the recent past concentrated not only on the sufferings of the victims or their heroic martyrdom but on perpetrators and more rarely on the role of bystanders as well. The book presents three different aspects of considering Hungarian responsibility. At first, some cultural-historical works interpreted the Hungarian history as series of everlasting battles between aggressive oppressing forces of Germany (or of Austria) and the Hungarian people who permanently struggled against these colonizing efforts and fought for their freedom. Secondly, by analyzing public, journalistic discourse on the trials of some famous war criminals (Döme Sztójay, Béla Imrédy, Ferenc Szálasi, etc.) I examine some main strategies to judge the controversial national role in the war. By representing Germany as an eternal antagonistic enemy of Hungarian freedom or by showing the main Hungarian war criminals as farcical sock puppets of the Nazis both aspects used scapegoating tactics to avoid asking some questions about the national responsibility in the war crimes and persecution and the Jewish genocide.

The third aspect is related to the problem of bystanders demonstrating by two plays written in the mid-1940s, Tibor Déry's *Tanúk* (*Witnesses*, 1945) and Magda Soós *A besúgó* (*The Sneak*, 1947). The Brechtian play of Déry represented

some social roles and behavioral patterns of the citizens of Budapest in 1944 and 1945 and interpreted diversified meanings of the ‘witnessing’ (or in our present terminology: the ‘bystanders’). The work of Magda Soós was a didactical socialist play about forgiving war crimes of the ordinary people. While Déry’s play challenged radically the customary (or ‘official’) interpretation on the innocence of the Hungarian citizens in the process of the Jewish persecution (and due to this thought-provoking approach it was premiered only in the 1980s), the work of Soós represented a more concessive attitude to the ordinary people emphasizing the sole responsibility of the bourgeois class members.

The last chapter studies some war and Holocaust-related works written in the 1950s. Though, as one can see above, published texts on these topics dwindled after the communist takeover but it does not mean that there was complete silence about them. A few contemporary published works represented these very events by some special generic and ideological conventions. One of the most significant genres was a special kind of socialist realism called the ‘literature of liberation’ (‘felszabadulásirodalom’). This genre categorized works representing the liberation (or, according to some present views, occupation) of Hungary in 1945 by the Soviet army. These works, including Ferenc Karinthy’s *Budapesti tavasz* (*Spring Comes to Budapest*, 1953) or Géza Hegedűs’ *A sötétség utolsó órái* (*Last Hours of the Darkness*, 1955) showed persecution of the Jews or, more generally, the Jewish question in an interpretative framework of the so-called anti-fascist approach. This viewpoint interpreted the Holocaust as a part of a wider narrative about the continuous antagonistic struggle between capitalist and socialist ideological worldviews. Consequently, the mass-murdering of the Jews was not an entire taboo but understood in this broader interpretative framework. For example, in Karinthy’s novel, the actual importance of the episode showing the execution of Jewish victims on the Danube bank has to be understood from the more general narrative about the main character’s development who transformed from a passive middle-class intellectual to an active resistance fighter, or, more generally, from a bystander to a communist. The novels and memoirs that showed the universe of concentration camps, for example, Bárdos László’s *Melkun Menyhért utazása* (*Travel of Menyhért Melkun*, 1956) or Oszkár Betlen’s *Élet a halál földjén* (*Living in the Land of Death*, 1959), represented similar attitudes concentrating especially on the communist resistance which could work even in the concentration camps as well.

To sum up: there were some distinctive strategies and tendencies concerning the representation of the war atrocities and the Jewish genocide from the mid-

1940s to the late 1950s. The generally accepted ‘myth’ of collective silence seems to be insupportable. Contemporary works represented the past in various ways and tones from which some seem to be odd to our Holocaust discourse oriented point of view. As one can see, there were a lot of attempts to testimony the vicissitudes and sufferings of the victims. But the interpretations of these personal narratives were determined by some socially and culturally based explanatory models of Hungarian history. The first memoirs and novels were labeled by the reviewers pejoratively as the ‘literature of experience’ emphasizing that authors represented only their personal sufferings but they could not or did not want to put individual stories into a broader metanarrative. Some explanatory models seemed more capable to accommodate past to the present viewpoints and ideologies, for example, the figure of the ‘martyr’ and the act of ‘martyrdom’ or the act of scapegoating war criminals helped to connect war events and genocides with some politically-based metanarratives. This tendency enforced and became exclusive from the late 1940s when the new socialist regime claimed to enforce its own global world explanatory model by anti-fascist narratives of the Holocaust.

A Kronosz Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

A Kronosz Kiadó a Szakkiadók Társulásának tagja,
könyveink elektronikusan elérhetők, olvashatók és kereshetők
az Arcanum Adatbázis Kiadó által létrehozott

www.szaktars.hu

adatbázisban